

ՀԱՅ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԻ 33 ՆՈՐԱՅԱՅՏ ԱՆՈՒՆՆԵՐ

ՄԻՀՐԱՆ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

Տարիներ առաջ Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի Թ. Հատորին (1981) մէջ լոյս տեսած մեր մէկ յօդուածով¹, ամփոփ տեղեկութիւններ փոխանցած էինք Հայրենի մատենագէտ Ամալիա Կիրակոսեանի կազմած Հայ պարբերական մամուլի մատենագիտութենէն² դուրս մնացած 34 Հայերէն նորայայտ թերթերու մասին³։ Կիրակոսեանի Հատորը մինչ այդ կը Համարուէր Հայ մամուլի Համահաւաք վերջին ցուցակը։ Այդ թուականէն ետք, հրապարակ իջան Հայ մամուլի մատենագիտութեան նուիրուած բազմաթիւ աշխատութիւններ, որոնք իրենց յայտնաբերած թերթերով աւելի եւս ամբողջացուցին մեր պատկերացումը Հայ մամուլի հարստութեան մասին։ Այս բոլորին մէջ առաւել արժէքաւորը, Հայրենի մատենագէտ, Հանգուցեալ Մանուէլ Բաբլոյեանի կազմած Հայ պարբերական մամուլի մատենագիտական ցուցակն է, որ կը Համարուի Համահաւաք վերջին ցանկը, եւ որպէս այդպիսին՝ ամենահարուստն է իր տեսակին մէջ, ու հետեւաբար նուազ խոցելի՝ քան իր նախորդները⁴։

Պարզ է, որ Հայ մամուլի նուիրուած մատենագիտական իւրաքանչիւր ցուցակ հեռու պիտի ըլլայ ամբողջական ու անթերի ըլլալէ, այնքան ատեն, որ Հայահոծ գաղութները մեծ մասամբ տակաւին չունին իրենց մամուլի պատմութեան ու անոր մատենագիտութեան նուիրուած առանձին ուսումնասիրութիւններ եւ ցուցակներ։ Հայաստանի ու սփիւռքի մատենադարաններն ու գրադարանները շատ հեռու են Հայկական Հին ու նոր թերթերու ամբողջական Հաւաքածոները պարփակելէ, երեւոյթ մը, որ կարելի չէ արդարացնել երբեք, մանաւանդ՝ երբ նկատի ունենանք Հայ պարբերական մամուլին կարեւորութիւնն ու դերը Հայ ժողովուրդի պատմութիւնն ու մշակոյթը բազմակողմանիօրէն ուսումնասիրելու տեսակէտէն։ Հապա ինչպէ՞ս բացատրել այն պարագան, որ Հայկական թերթերէն շատերուն ո՛չ միայն ամբողջական Հաւաքածոները չեն պահպանուիր այսօր Հայկական մեծ գրապահոցներէն գոնէ մէկն ու մէկուն մէջ, այլ անոնց մէկ կարեւոր մասէն միակ օրինակ մըն իսկ չէ փրկուած երբեմն, եւ շատ յաճախ, տարիներու կեանք ունեցող թերթի մը անո՛ւնը միայն ծանօթ է ուսումնասիրողներուն, այն ալ՝ ինչ-որ ալ թերթի մը «ստացանք»ներու բաժինին մէջ անոր մասին տրուած կցկտուր ծանօթութիւններուն շնորհիւ։ Որքան որ հարուստ եղած է ու է՝ Հայ մամուլը, նոյնքան մեծ է գայն կո-

րուստէ փրկելու եւ պահելու մասնագէտներու անտարբերութիւնը, երեւոյթ մը՝ որ դժբախտաբար կը շարունակուի տակաւին քիչ մը ամէն կողմ:

Միաժամանակ, հայ մամուլի ցուցակներէն ցարդ դուրս ձգուած են մօտ երկու տասնեակ հայատառ թրքերէն տարեգիրքեր, տարեցոյցներ եւ նոյնանման այլ հրատարակութիւններ, որոնք իրենց բովանդակութեամբ նման են հայերէն տարեցոյց-տարեգիրքերուն: Արդար է, որ անոնք եւս ներգրաւուին հայ պարբերական մամուլի ցուցակներուն մէջ: Այդ հայատառ թրքերէն հրատարակութիւնները ցարդ անուշադրութեան մատնուած են թերեւս անոր համար, որ հայ մամուլի մատենագէտները սովորաբար ծանօթ չեն եղած թրքերէնին, կամ գիտակցաբար անտեսած են անոնց գոյութիւնը:

Յասմիկ Ստեփանեան իր կազմած հայատառ թրքերէն գիրքերու մատենագիտութեան մէջ այդ տարեցոյց-տարեգիրքերը յիշատակած է որպէս գիրքեր (թիւ 228, 251, 260, 271, 332, 347, 349, 422, 491, 528, 712, 720, 844, 862 եւ 906)⁵ եւ զանոնք որպէս մամուլ նկատի չէ առած հայատառ թրքերէն պարբերական մամուլի իր կազմած անջատ ցուցակին մէջ⁶: Չենք կրցած անձամբ ստուգել նշուած հրատարակութիւններէն շատերը, բայց անոնց անուններէն - Մալնամէ⁷, Նէվսալ⁸, Բուզնամէ⁹, Գազամիա եւ Մէվսիմնամէ¹⁰ - դատելով կը կարծենք, որ արդար է զանոնք որպէս պարբերական մամուլ ընդունիլը: Ամէն պարագայի՝ զանոնք ձեռքի տակ ունեցող մը միայն կրնայ ճշդել անոնց բովանդակութիւնը եւ հետեւաբար՝ նաեւ տեղը հայ մատենագիտութեան մէջ:

Վերոնշեալներէն, այս յօդուածով տուած ենք միայն Հալէպի Մալնամէին նկարագրութիւնը, որովհետեւ կրցած ենք ձեռքի տակ ունենալ անոր մէկ օրինակին լուսապատճէնը: Մալնամէ անունով ծանօթ այս տարեգիրքերը, Օսմանեան Կայսրութեան մէջ սկսան հրապարակ իջնել ժ.թ. դարու կէսերէն սկսեալ: Օսմաներէնով տպուած այս սալնամէները լոյս կը տեսնէին ամէն տարի: Անոնք կը պարունակեն վիճակագրական բազմապիսի տուեալներ, պատմա-աշխարհագրական տեղեկութիւններ եւն.: 1847ին Պոլսոյ մէջ լոյս կը տեսնէ առաջին սալնամէն, որուն, ընդհուպ մինչեւ 1929, կը յաջորդեն բազմաթիւ այլ սալնամէներ: Առաջին սալնամէները եղած են ընդհանուր, ու ընդգրկած են Օսմանեան Կայսրութեան ամբողջ տարածքը: 1866էն ետք հրապարակ իջած են նաեւ նահանգային սալնամէներ, ինչպէս նաեւ պաշտօնական զանազան մարմիններու եւ նախարարութիւններու յատուկ սալնամէներ, իսկ աւելի ետք՝ նաեւ անհատական նախաձեռնութեամբ հրատարակուող սալնամէներ¹¹:

Սալնամէներուն մէջ հայ ազգաբնակչութեան թիւը դիտաւորեալ կերպով ու քաղաքական նպատակներով միշտ ալ նուազ ցոյց տրուած է: Հակառակ այս իրողութեան, անոնք չափազանց հարուստ նիւթ կը պարունակեն Արեւմտեան Հայաստանի, Կիլիկիոյ, Պոլսոյ, Պոլսամերձ շրջաններու եւ հայկական բազմաթիւ գաղութներու վարչական բաժանումներուն, տնտեսական, մշակութային, կրթական, կրօնական եւ այլ բնագաւառներու մասին: Հետաքրքրական են մանաւանդ Օսմանեան Կայսրութեան քաղաքներուն ու գիւղաքաղաքներուն մէջ գործած հայ պաշտօնեաներուն ու պետական զանազան մարմիններու անդամակցած հայերուն անուանացանկերը:

* * *

Ներկայ յօդուածով կը ներկայացուին Բաբլոյեանի վերոնշեալ գիրքէն դուրս մնացած հայերէն եւ հայ խմբագիրներու հրատարակած օտարալեզու 33 թերթեր¹², յուսալով որ այս աշխատանքը մասամբ կը նպաստէ հայ մամուլի աւելի ամբողջական ու կատարեալ ցուցակ մը ունենալու գործին, որուն պատրաստութեան օր մը կրկին պիտի ձեռնարկուի անպայման:

Տասնամեակներու վրայ երկարող պրպտումներու շնորհիւ, մատենագէտներ կրցած են լոյսին բերել հայերէն անծանօթ բազմաթիւ թերթեր, բայց կարծէք այդ աշխատանքը այլեւս կամացկամաց կը մօտենայ իր լրումին, եւ նոր թերթերու յայտնաբերումը հետզհետէ կը դժուարանայ: Որքան ալ համեստ ըլլան, սակայն, ապագային իրագործուելիք նոյնանման փորձերուն արդիւնքները, կատարուած իւրաքանչիւր յայտնաբերում, ինքնին կը համալրէ հայ մամուլի մատենագիտութիւնը, նպաստելով անոր ամբողջական, ու հնարաւորին չափ կատարեալ, ցուցակի մը ստեղծումին:

Բաբլոյեանի մօտ շատ թերի ներկայացուած են արաբերէն եւ օսմաներէն (արաբատառ թրքերէն) թերթերը: Հայ բանասիրութեան ու մատենագիտութեան ծանօթ են արաբերէնով եւ օսմաներէնով լոյս տեսած բազմաթիւ հայկական թերթեր, որոնք զարմանալիօրէն դուրս մնացած են Բաբլոյեանի տեսադաշտէն: Արաբերէն թերթերէն յիշատակուած են միայն երեքը, իսկ օսմաներէններէն՝ միայն մէկը: Այս յօդուածով զանց ըրած ենք այդ երկու լեզուներով լոյս տեսած, եւ հայ խմբագիրներու կամ կազմակերպութիւններու հրատարակած թերթերը, պարզապէս անոր համար, որ մեզի ծանօթ այդպիսի թերթերուն թիւը կը հասնի տասնեակներու, ուստի կը մտածենք զանոնք յետագային ներկայացնել առանձին յօդուածով մը:

Բաբլոյեանի ցուցակէն յաճախ դուրս մնացած են նաեւ Հայերէն այնպիսի թերթեր, որոնք կանխող ցուցակներու մէջ յիշատակուած են, եւ երբեմն նոյնիսկ մէկէ աւելի անգամներ այդ աշխատութիւնները ծանօթ եղած են Բաբլոյեանի ու տեղ գտած՝ իր օգտագործած աղբիւրներու շարքին: Այս յօդուածով չենք տար այդ թերթերուն ցանկը: Այնուամենայնիւ, անոնք այնքան ալ արհամարհելի թիւ մը չեն ներկայացներ: Իր գիրքին ներածութեան մէջ, Բաբլոյեան կը յայտնէ, թէ ինք գիտակցաբար դուրս ձգած է ձեռագիր, չբազմացուած թերթերը¹³, բայց մեր ակնարկութիւնը չի վերաբերիր անշուշտ այդպիսիներուն: Հասկնալի պատճառներով այս յօդուածին մէջ չենք ներգրաւած նաեւ Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի վերոյիշեալ մեր յօդուածին մէջ յիշատակուած, բայց Բաբլոյեանի ցուցակէն դուրս մնացած բազմաթիւ թերթեր¹⁴:

ՀԱՅԵՐԷՆ ՆՈՐԱՅԱՅՏ ԹԵՐԹԵՐ

«ԱԶԱՏ»: Հանդէս Ամսօրեայի յօդուածագիրը, որ, ըստ Հ. Օգոստինոս Վ. Սեքուլեանի կազմած մատենագիտական ցուցակին, Հ. Հմայեակ Համբարեանն է¹⁵, 1908ին լոյս տեսած Հայերէն թերթերու ցուցակը ներկայացնելէ ետք, կ'աւելցնէ, թէ հոն իր յիշած թերթերէն զատ, նոյն թուականին լոյս տեսած են հինգ այլ թերթեր, որոնց մասին տեղեկութիւն չունենալուն պատճառով, կը թուէ միայն անունները՝ առանց յաւելեալ մանրամասնութեանց: Յիշեալ հինգ թերթերէն մէկն է Ազատը¹⁶:

Հանդէս Ամսօրեայի այս յօդուածէն ետք, Թիֆլիսէն ընթերցող մը՝ Հայկ Եղիշէ Տէր-Աստուածատրեան, նամակով մը կ'իմացնէ յօդուածագիրին, թէ իր յիշատակած այդ հինգ թերթերէն երեքը լոյս չեն տեսած, իսկ միւս երկուքին առիթով կ'ընէ երկու դիտողութիւն: Իր ըրած դիտողութիւններէն մէկը՝ թէ հոն յիշուած Մոծակը լոյս տեսած ըլլայ 1907ին եւ ո'չ 1908ին, չի համապատասխաներ իրականութեան: Ըստ Տէր-Աստուածատրեանի, Ազատ, Բանուորի Չայն եւ Պիծակ թերթերը լոյս չեն տեսած¹⁷, բայց փաստը այն է, որ Բանուորի Չայնը ու Պիծակը 1908ին իսկապէս լոյս տեսած են եւ Բաբլոյեանի մօտ յաջորդաբար կը կրեն 369 եւ 405 համարները¹⁸: Հետեւաբար՝ թերեւս կարիք չի մնար կասկածի տակ առնելու նաեւ Ազատի հրատարակութեան փաստը, որովհետեւ նամակագիրին միւս առարկութիւնները, ինչպէս տեսանք, չեն համապատասխաներ իրականութեան:

«ԱՍԻԱԿԱՆ ՕՐԱԳԻՐ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՅ»: Ամսաթերթ: Առաջին թիւը լոյս տեսած է 1852ին, Պոլիս: Հրատարակած է

Ֆրանսերէն, թրքերէն, հայերէն եւ յունարէն յօդուածներ: Խմբագիրը եղած է Ֆրանսացի մը՝ Հ. Քայեոլ: Ամսաթերթին նպատակը եղած է Արեւելքի եւ Ասիոյ ժողովուրդներուն վերաբերեալ պատմական, հնագիտական, աշխարհագրական եւ արուեստագիտական նիւթեր հրատարակել: Կը յիշուի, որ հայերէն բաժինի «աշխատասիրող»ն է Պոլսոյ *Բանասէր* թերթի խմբագիրը՝ Յովհաննէս Հիսարեան, որուն *Բանասէր*ի 1851ի թիւերէն մէկուն մէջ լոյս ընծայուած առաջնորդող յօդուածը արտատպուած է *Ասիական Օրագիր* *Կոստանդնուպոլսոյ*ի առաջին համարին մէջ¹⁹:

Ներսէս Գասապեանի կազմած հայ մամուլի մատենագիտական ցուցակը կ'ընդգրկէ Պոլսոյ մէջ լոյս տեսած *Journal Asiatique de Constantinople*, եւ որպէս վերջինիս խմբագիր ցոյց կու տայ նոյն Յովհաննէս Հիսարեանը: Անշուշտ հոս խօսքը կը վերաբերի վերոնշեալ *Ասիական Օրագիր* *Կոստանդնուպոլսոյ*ին: Գասապեանի անձանօթ եղած է սակայն այն պարագան, որ թերթը հրատարակուած է չորս լեզուներով, ընդ որում՝ նաեւ հայերէնով, մինչ ինք զայն դասած է հայկական բովանդակութեամբ օտարալեզու թերթերու շարքին²⁰: *Journal Asiatique de Constantinople* թերթին Ֆրանսերէն յօդուածներով աշխատակցած է Գրիգոր Աղաթոն²¹:

«ԱՍՊԱՐԷՁ»: Ամսագիր: Խմբագիր՝ Հրաչեայ Աճառեան, երբ կ'աշակերտէր Պոլսոյ Կեդրոնական Վարժարանին: Աճառեան Կեդրոնական յաճախած է չորս տարի՝ 1889-93ին, այնպէս որ *Ասպարէզ*ն ալ «հրատարակուած» պէտք է ըլլայ այդ թուականներուն: Յայտնի չէ թէ քանի թիւ լոյս տեսած է, բայց Աճառեան կը յայտնէ, թէ երբ ինք կը ներկայանայ Գաբրիէլ Նորատունկեանին, անոր ցոյց տալու համար իր գրութիւնները, այլ գործերու շարքին հետը կը տանի նաեւ *Ասպարէզ*էն «երկու-երեք» համար²²: Շատ հաւանաբար՝ ձեռագիր: Աճառեան իր յուշերուն մէջ *Ասպարէզ*ի մասին կը գրէ. «Ամէն սկսնակ պատանու նման ես էլ սկսեցի «հրատարակել» մի պարբերական հանդէս «Ասպարէզ» անունով, ուր գրում էի ոտանաւորներ եւ ստուգաբանական յօդուածներ. օրինակ՝ թէ աղ եւ հող նոյնարմատ են, ինչպէս Ֆրանսերէն sel եւ sol կամ պարսկերէն nemek եւ semek: Յիշելու արժանի է նաեւ Կապիկներու աստուածաշունչը... եւ նման երեխայական բաներ»²³:

«ԱՍՏՂ»: Յունաստան: Հայ որբերու (արդեօ՞ք «Որբերու Ընդհանուր Միութեան») հրատարակութիւն: 1920ականներ: Խմորատիպ²⁴:

«ԱՍՏՂԻԿ ՔԻՐԱՄՆՈՅ»: Ձեռագիր շաբաթաթերթ: Կիրասուն: Հրատարակութիւն «Սանուց Ընկերութեան» (հիմնուած 1871ին)²⁵: Երբ ընկերութիւնը կը յաջողի իր անդամներու շաբաթավճարներով եւ այս թերթին վաճառքէն որոշ գումար մը ապահովել, 1874ին Պոլսոյ մէջ տպագրութեամբ կը հրատարակէ ձեռագիր թերթին մէջ նախապէս տեղ գտած գրութիւնները՝ *Աստղիկ Քիրասնոյ*, *Երկասիրութիւնք Աշակերտաց Լ. [ուսաւորչեան]* *Վարժարանի Քիրասնոյ* խորագիրով²⁶:

Աստղիկ Քիրասնոյ ձեռագիր թերթը լոյս տեսած պէտք է ըլլայ ընկերութեան հիմնադրութենէն տպագիր *Աստղիկ Քիրասնոյ* լոյս ընծայման թուականներուն միջեւ ինկած ժամանակամիջոցին՝ 1871էն 1873 կամ 1874: Երբ կը յիշուի որ ձեռագիր թերթին վաճառքը որոշ եկամուտ ապահոված է ընկերութեան, ուրեմն կարելի է ենթադրել, որ *Աստղիկ Քիրասնոյ* թէեւ ձեռագիր, բայց կ'ընդօրինակուէր բազմաթիւ օրինակներով եւ այդպէս կը տարածուէր ընթերցող շրջանակներու մէջ:

«ԱՐԱՔՍ»: Ձեռագիր շաբաթաթերթ: Հրատարակութիւն Մարգուանի Անաթօլիա Գոլէճի հայ ուսանողութեան «Շաւարշան» միութեան մէկ բաժինը համարուող «Գրական Միութեան»: 1888ին հիմնուած «Գրական Միութիւն»ը 1901ին ժամանակաւորապէս կը դադրի գործելէ եւ օսմանեան սահմանադրութեան վերահաստատումէն յետոյ միայն, աւելի ճիշդ՝ 1908ի Սեպտեմբերին, կը վերակազմաւորուի ու իր մէջ ծնունդ կու տայ երկու այլ միութիւններու՝ «Մարգասիրաց Միութեան» եւ «Երաժշտասիրաց Միութեան», որոնք «Գրական Միութեան» հետ միասնաբար կը յորջորջուին «Շաւարշան Միութիւն» անունով²⁷: Արաքսի մէջ տեղ կը գտնեն գիտական, պատմական եւ վիպական ընտիր կտորներ, որոնք եթէ հրատարակութեան տրուէին՝ պատիւ պիտի բերէին Անաթօլիայի հայ ուսանողութեան, ինչպէս կը հաստատէ ժամանակակից վկայութիւն մը²⁸: 1910ին Արաքսը լոյս կը տեսնէ տպագիր, բայց նոր անուանումով՝ *Նոր Այգ*:

Վերել տրուած թուականներէն կարելի է հետեւեցնել, որ Արաքսը լոյս տեսած է 1908ի Սեպտեմբերէն 1909ի Դեկտեմբեր ամիսներուն միջեւ ինկած ժամանակամիջոցին:

«ԳՐԱՍԷՐ»: Լոյս տեսած է Հալէպ, 1935-36ին: Հրատարակիչ խմբագիր՝ Էլի Նազարեան: 4 էջ, 6 թիւ, տպարան «Էլ Դաքատ-տում»: Եղած է տեղեկատու թերթ եւ հրատարակած է հայերէնով ու ֆրանսերէնով տպուած հայագիտական գիրքերու մասին ծանօ-

թուփիւններ (ըստ խմբագիրին հաղորդած բանաւոր տեղեկութեանց)²⁰։

«ԴԱՐԱԿ»։ Խմորատիպ թերթ, լոյս տեսած՝ Մոլտրն, Մէսս[է-
չուսէց] (Միացեալ Նահանգներ), 1898ին։ Այս թերթէն «Պատաս-
խան» խորագիրով բանաստեղծութիւն մը արտատպած է Մանուկ
Գ. Ճիգմէճեան⁵⁰։

«ԵՐԳ ՈՒ ՆԵՐԿ»։ Աշակերտական ձեռագիր տարեգիրք։ Հրա-
տարակութիւն Թիֆլիսի Ներսէսեան Վարժարանի աշակերտու-
թեան։ Արտաշէս Վրոյր իր յուշերուն մէջ կը պատմէ, թէ ապագայ
հայ մեծ ճարտարապետ Միքայէլ Մազմանեան (1899-1971) 1914ին
Թիֆլիսի Ներսէսեան Վարժարանի խումբ մը ուսանողներու ընկե-
րակցութեամբ կ'այցելէ Անի եւ այդ երկօրեայ այցելութենէն այն-
քան կը տպաւորուի, որ Անիի մասին փոքրիկ յօդուած մը կը գրէ
աշակերտական *Երգ Ու Ներկ* տարեգիրքի 1916ի թիւին մէջ, «Անիի
Մայր Եկեղեցին» խորագիրով, հոն գետեղելով նաեւ Անիի մէջ իր
իսկ գծած նոյն եկեղեցւոյ ջրաներկ նկարը⁵¹։ Տարեգիրքի յաջորդ՝
1917ի թիւով Մազմանեան լոյս կ'ընծայէ այլ յօդուած մը՝ «Հայ
Որմնանկարչութիւնը» խորագիրով, որուն այս անգամ կցուած էր
Անիի Տիգրան Հոնենցի եկեղեցւոյ որմնանկարներէն «Տրդատ
Թագաւորի Եքբերթը» իր կողմէ կատարուած նմանահանու-
թիւնը⁵²։ Արտաշէս Վրոյր իր գիրքին մէջ տուած է յիշեալ երկու
յօդուածներէն մէկական էջի նմանահանութիւնը⁵³։

«ԹՈՒԹԱԿ»։ Ձեռագիր թերթ։ Պարտիզակ։ Խմբագիր՝ Յով-
հաննէս Մկրեան (ապա՝ քահանայ, 1831-1909)։ Թէեւ չէ յիշուած
թուփակի լոյս ընծայման թուականը, բայց սխալ չ'ըլլար թերեւս
ենթադրել որ ան լոյս տեսած է 1840ականներու վերջերուն կամ
1850ականներու սկիզբներուն, Մկրեանի լոյս ընծայած *Բամբեր
Պարտիզակեանի* հրատարակումէն (1847)⁵⁴ քիչ առաջ կամ վերջ։

«ԼԱԼԿԱՆ ՄԻՆԱՍ»։ Հալէպի Դէպի Երկիր հանդէսը իր Դ.-Ե.
միացեալ պրակով (1946) արտատպած է գրութիւն մը Նուպար
[Փարթամեան]էն՝ վերցուած անոր *Հալկան Մինաս* թերթէն⁵⁵։
Նշեալ գրութեան կցուած է խմբագրական ծանօթութիւն մը, որմէ
կ'իմանանք թէ *Հալկան Մինաս*ը միայն մէկ օրինակով լոյս տեսնող
ձեռագիր ամսաթերթ մըն է (անշուշտ Հալէպի մէջ), որուն տէրը,
տնօրէնը, խմբագիրը, պատասխանատուն, սրբագրողն ու նկարիչը
եղած է նոյն Նուպարը [Փարթամեան]։ Մինչեւ այդ թուականը

Հալկան Մինասէն լոյս տեսած էր ընդամէնը երեք թիւ, որոնցմէ վերջինը նուիրուած էր Նոյեմբեր 28ին՝ Հայաստանի մէջ խորհրդային կարգերու հաստատման տարեդարձին³⁶։

«ԼՈՒՍԱՍՓԻՒ»։ Կարին, 1900ականներու սկիզբ։ Հ. Եփրեմ վ. Պողոսեան յիշելով այս թերթը, կը մէջբերէ անոր մասին Մկրտիչ Պարսամեանի Պոլսոյ Արեւելքին մէջ տպած մէկ վկայութիւնը, ըստ որուն ան լոյս տեսած է «1900-էն տարիներ առաջ, կարճատեւ գոյութեամբ»³⁷։ Գարեգին Լեւոնեան, առանց թուական ճշդելու, իր գիրքի վերջաւորութեան տեղ գտած հայերէն թերթերու այբբենական ցանկին մէջ կը յիշէ Կարին տպուած Գարուն Համասփիւռ անունով թերթ մը³⁸, որուն համար ան նախապէս որպէս հրատարակութեան վայր սխալմամբ նշած էր Գահիրէն³⁹։ Արդեօ՞ք նոյն թերթին մասին են եղած երկու անջատ ակնարկութիւնները, թէ՞ խօսքը կը վերաբերի իրարմէ տարբեր երկու թերթերու։ Դժուար է յստակ պատասխան տալ։ Նշենք նաեւ, թէ Ամալիա Կիրակոսեան եւս, Հ. Ռաֆայէլ Կարապետեան-Քէօսեանէն առնելով իր տեղեկութիւնները, ինք եւս կը յիշատակէ տպագրութեան վայրն ու թուականը անյայտ Հոսասփիւռ անունով թերթ մը⁴⁰։

«ԼՈՒՄՆԱԿ»։ Դպրոցական ամսաթերթ։ Պոլիս։ 1908 կամ մէկ-երկու տարի առաջ։ Խմբագիր՝ Տիգրան (ապա՝ Արտաւազդ Արք.) Սիւրմէեան։ Սիւրմէեան այս թերթը լոյս ընծայած է Պէրպէրեան Վարժարանին աշակերտած տարիներուն։ Ինք յիշեալ վարժարանը յաճախած է Դ. կարգէն սկսեալ ու անկէ շրջանաւարտ եղած է 1908ին։ Հետեւաբար՝ ենթադրելի է, որ Հոսանակն ալ լոյս տեսած ըլլայ այդ թուականին կամ անկէ առաւելագոյնը 1-2 տարի առաջ։ Հաւանական է որ Հոսանակը ձեռագիր եղած ըլլայ, ինչպէս էր պարագան այդ օրերու մեր դպրոցական գրեթէ բոլոր թերթերուն⁴¹։

«ԿՈԿՈՆ»։ Հալէպ, 1924։ Հալէպահայ ականաւոր ակնաբոյժ եւ հասարակական գործիչ Ռոպերտ Զեպեճեան (1909-2001), իր յուշերուն մէջ խօսելով դպրոցական իր օրերէն, կը յայտնէ թէ Հալէպի հայ բողոքական համայնքի Ղազանճի-Պազար թաղամասի վարժարանի Ե. կարգի աշակերտները 1924ին ձեռնարկած են Կոկոն անունով խմորատիպ թերթի մը հրատարակութեան, որուն խմբագրութիւնը ստանձնած է Յակոբ Զաղլասեան (յետոյ՝ բժիշկ, ԱՄՆ), իսկ տպագրական գործերը կատարած է ինք⁴²։ Կոկոնէն լոյս տեսած է քանի մը թիւ։ Օրինակներ չեն պահպանուած։

«ԿՈՒԼ-ՏՈՒՐ»: Երգիծական-երիտասարդական հանդես: «Պաշտօնաթերթ Խորվիրապ Անդրշիրիմեան Ռատեոկայանի»: Հրատարակիչ եւ խմբագիր՝ Էլի Նազարեան: Լոյս տեսած է 1934ին, Հալէպ, տպարան «Էլ Դաքատտում», 6 թիւ, 8 էջ, մօտաւորապէս 20x30 սմ.: Օրինակներ չեն պահպանուած (ըստ խմբագիրին հաղորդած բանաւոր տեղեկութեանց)⁴³:

«ՀԱՅԵԼԻ»: Յիշատակուած է Հալէպի Սուրիական Մամուլին մէջ՝ այսպէս. «Ստացանք Հայելի երգիծական խմորատիպ պարբերականը, որ կը խմբագրուի Իսկէնտէրուն»⁴⁴: Թերեւս ճիշդ ըլլայ ենթադրել որ լոյս տեսնել սկսած է 1923ի վերջերուն կամ 1924ի առաջին օրերուն:

«ՀԱՆԴԵՍ-ԳՐԱԿԱՆ»: Պարտիզակ: Հրատարակութիւն տեղւոյն «Ուսանողական Միութեան», որ ենթադրաբար գործած է 1910-14ի միջեւ: Հետեւաբար՝ թերթն ալ լոյս տեսած պէտք է ըլլայ այդ թուականներուն: Խմբագիր՝ Տ. Թովմա Աւագ Քէնյ. Շիկահեր, երբ տակաւին ուսանող էր: Շատ հաւանաբար եղած է խմորատիպ⁴⁵:

«ԶԱՅՆ»: Աշակերտական խմորատիպ ամսաթերթ: Լոյս տեսած է 1906ին, Բագու: Ունեցած է անկանոն հրատարակութիւն⁴⁶:

«ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԼՐԱԲԵՐ»: Շատ փոքր ծաւալի օրաթերթ: Լոյս տեսած է Շուշի, հաւանաբար 1920ի սկզբնաւորութեան, եւ Ղարաբաղի նոյն տարուան Մարտի դէպքերէն ետք վերանուանուած է Ազատ Ղարաբաղ: Լոյս ընծայման նպատակը եղած է «ժողովրդին տեղեակ պահելու կացութեան եւ պայքարելու շրջուող եւ ելեքտրականացնող պրովոկասիոն լուրերի ազդեցութեան դէմ»: Ըստ երեւոյթին ունեցած է դաշնակցական թերու⁴⁷:

«ՄԻՈՒԹԻԻՆ»: Աշակերտական թերթ Պոլսոյ Ռոպէրթ Գոլէճի հայ ուսանողութեան: Խմբագիր՝ Ճանիկ Հայկ Չազըր: Լոյս տեսած պէտք է ըլլայ խմբագիրին Գոլէճին մէջ ուսումնառութեան տարիներուն՝ 1895-1900 Յունիս 15ի միջեւ⁴⁸: Հաւանաբար այս այն թերթն է զոր յիշած է Պօղոսեան, որպէս Պոլսոյ Ամերիկեան Ռոպէրթ Գոլէճի «Հայ Սանուց Միութեան» հրատարակութիւնը, որուն համար կ'ենթադրէ, թէ եղած է խմորատիպ⁴⁹:

«ՄՏՐԱԿ»: «Հարաթօրեայ օրկան գաւեշտասէրներուն»: Բաժնեգինը եղած է 3 տոլար: Հասցէն էր. Mudrag Publ. Co. 994 Wa-

shington Street, Boston 18, Mass[achusetts]⁵⁰: Միայն այսքանով յիշուած է Բազմապէսի մէջ: Յաւելեալ մանրամասնութիւններ կը պակսին:

«ՄՕՏԱ»: Պոլիս: Ցարդ Հայ մամուլի մատենագիտութեան ծանօթ է Կարապետ Փանոսեանի խմբագրած Մօտա անունով մէկ թերթ միայն, զոր Լեւոնեան կը յիշէ որպէս «նորաձեւութեանց թերթ», լոյս տեսած 1874-75ին, Պոլիս⁵¹: Այս տեղեկութիւնները Լեւոնեանէն վերցնելով կրկնած է նաեւ Կիրակոսեան⁵²: Բաբլոյեան կը յայտնէ թէ Մօտան լոյս տեսած է 1875-76ին եւ եղած «նորաձեւութեան շաբաթաթերթ», ապա՝ օրաթերթ: Ան կ'աւելցնէ, թէ թերթը լոյս տեսած է Հայերէնով ու Հայատառ թրքերէնով⁵³: Մինչդեռ Թէոդիկ՝ խօսելով Փանոսեանի Հրատարակած թերթերուն մասին, յստակօրէն կ'ըսէ, թէ ան Հրատարակած է նոյնանուն երկու անջատ թերթեր: «Հրատարակած է նորաձեւութեան Հանդէս մը «Մօտա» (1874) եւ Հայերէն շաբաթաթերթ մը Համանուն (1875) զոր 1876 Յնվր. 1ին օրաթերթի վերածած է եւ շարունակած մինչեւ Սեպտ. 4»⁵⁴:

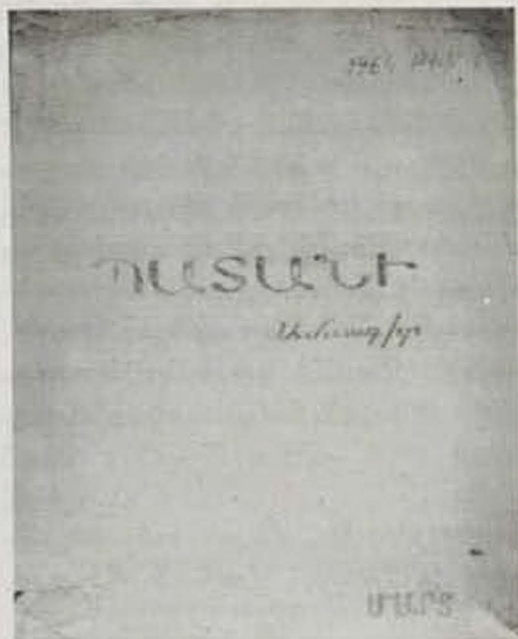
Տրուած տեղեկութիւններէն յստակ կը դառնայ ուրեմն, որ Փանոսեան Հրատարակած է նոյնանուն երկու թերթ, մին՝ նորաձեւութեան Հանդէս 1874ին, եւ երկրորդը՝ շաբաթաթերթ, 1875ին, զոր 1876 Յունուար 1ին վերածած է օրաթերթի ու շարունակած մինչեւ նոյն թուականի Սեպտեմբեր 4:

«ՆՈՐ ԾԱՆԱՊԱՐՀ»: Ալեքսանտրէթ, խմբագիր՝ Սեդրակ Ապաճեան: Եղած է ընդհատակեայ խմորատիպ թերթ՝ յառաջդիմական ուղղութեամբ: Լոյս տեսած է 1925ին⁵⁵:

«ՊԱՏԱՆԻ»: Ազգային Հասարակական գրական գեղարուեստական ամսաթերթ: Մեքենագիր-բազմացուած: Այս թերթէն մեր տրամադրութեան տակ ունինք միայն առաջին թիւէն (Մարտ 1984) օրինակ մը, որ կը բաղկանայ 12 էջէ, 21,3 x 28 սմ.: Թիւը կը բացուի մէկ էջանի խմբագրականով մը («Կոչ»), ուր կոչ կ'ուղղուի պատանի ընթերցողներուն միանալ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Պատանեկան Միութեան շարքերուն: Կը մէջբերենք հատուած մը. «Հայ Պատանի, ահա այս կոչը ուղղում ենք քեզ որպէսզի սթափուես եւ միանալով մեր շարքերին, Հ. Յ. Դաշնակցութեան սուրբ դրօշի ներքոյ Համախմբուելով պաշտպանենք Հայ Ժողովրդին, իրեն սպառնացող բազմաթիւ վտանգներէ, որովհետեւ նրա միակ յոյսն ու ապաւէնը դուք էք, գիտակից պատանիներդ»:

Լեզուէն արեւելահայերէն է, ու արդէն զայն ինծի տրամադրողն ալ հաւաստիացուցած էր թէ զայն բերած է Իրանէն: Ուրեմն պիտի ենթադրել որ Պատանին հաւանաբար տպուած է Իրան, թերեւս՝ Թեհրան:

Այս առաջին թիւին մէջ կայ Ա. Ազիզեան ստորագրութեամբ յօդուած մը՝ «Հրայր Դժոխք» վերնագիրով (կենսագրական եւ նկար), արտատպում մը Յովհաննէս Շիրազէն՝ «Անմահ Հայրենիք», Սեդա ստորագրութեամբ պատմուածք մը՝ «Անվեհեր Պատանին» եւ Մ. Փիրումեան ստորագրութեամբ յօդուած մը՝ «Հայ Դատի Թշնամիները» խորագիրով (1918-1923 թուականներու դէպքերուն մասին):

Հալէպը Պոսնիայէն ետք եղած է առաջին նահանգը, որ 1867ին ունեցած է իրեն յատուկ Մալնամէն: Նոյն թուականին Հալէպի մէջ կը սկսի հրատարակուիլ առաջին թերթը՝ *Յռաթը*՝ օսմաներէնով եւ արաբերէնով: Կարճ ժամանակ ետք վերջինիս կը միանայ նաեւ հայատառ թրքերէն բաժին մը, որ իր գոյութիւնը կը պահէ 6-10 ամիս միայն, եւ որմէ լոյս կը տեսնէ ընդամէնը 51 թիւ (թիւ 50-101): Ահա ա՛յս շրջագիծին մէջ է ուրեմն, որ Հալէպի յատուկ օսմաներէն Մալնամէին կու գայ միանալ նաեւ հայատառ թրքերէն Մալնամէն, որուն մէկ օրինակը կը պահուի Երեւանի Եղիշէ Զարենցի Անուան Գրականութեան Եւ Արուեստի Թանգարանին մէջ, որուն պատճէնին վրայ հիմնուելով տուինք անոր նկարագրութիւնը:

«ՓՈՐՁԱՆՔ»: Յակոբ Ծ. Սիրունի, խօսելով Վանի հայերէն թերթերուն մասին, կ'ըսէ, թէ 1908ին օսմանեան սահմանադրութեան վերահաստատումէն ետք Վանի մէջ լոյս տեսան խմորատիպ քանի մը թերթեր, որոնց կարգին կը յիշատակէ նաեւ *Փորձանքը*՝ առանց սակայն յաւելեալ մանրամասնութիւններ հաղորդելու անոր մասին⁵⁷: Արդեօ՞ք նոր եւ այլոց կողմէ ցարդ չյիշատակուած թերթ մըն է ան, որ անունէն դատելով ենթադրաբար կրնայ երգիծաթերթ մը եղած ըլլալ, թէ՞ Սիրունի շփոթած է զայն նոյն օրերուն՝ 1909-10ին, նոյն քաղաքին մէջ լոյս տեսած խմորատիպ *Յորձանքին* հետ⁵⁸:

«ՓՈԻՆՁ»: Գրական-աշակերտական թերթ: Լոյս տեսած է միայն մէկ թիւ, 1884ին: Խմբագրուած է Այնթապ, Վահան Քիւրքճեանի կողմէ ու տպուած՝ Պոլիս⁵⁹:

«ՔՆԱՐ»: Աշակերտական թերթ Պոլսոյ Ռոպէրթ Գոլէճի հայ ուսանողութեան: Խմբագիր՝ Զանիկ Հայկ Զազրը: Լոյս տեսած պէտք է ըլլայ խմբագիրին Գոլէճին մէջ ուսումնառութեան տարիներուն՝ 1895-1900 Յունիս 15ի միջեւ⁶⁰:

ՕՏԱՐ ԼԵԶՈՒՆԵՐՈՎ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԱԾ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԵՐԹԵՐ

«NOUS VOICI»: Պարբերաթերթ: Հրատարակութիւն Հալէպի Ֆրանսական Լիսէի բարձրագոյն դասարաններուն: Հրատարակիչ-խմբագիր՝ Էլի Նազարեան: Լոյս տեսած է 1930ականներուն, ընդամէնը 4 թիւ, 8 էջ, մօտաւորապէս 20x30 սմ., տպարան «Էլ Դաքատտում» (ըստ խմբագիրին հաղորդած բանաւոր տեղեկութեանց)⁶¹:

«NOUVELLES DE L'ARMÉNIE»: Ժրնե: Եռամսեայ պաշտօնաթերթ Զուլցերիական Հայասէր Ընկերակցութիւններու Միութեան («Organe trimestriel de la Fédération des Comités Suisses Amis des Arméniens, Genève»)⁶²:

«O DOMINANTE»: Ման-Բաուլօ, 1934, փորթուկալերէն: Խըմբագիր՝ Անդրանիկ Պուտագեան: Այս թերթին մասին մեր տեղեկութիւնները կը պարտինք Ման-Բաուլօյէն Ե. Յ. Մխիթարեանի «Բաց նամակ ընկ. Անդրանիկ Պուտագեանի» խորագիրով կարճ գրութեան, ուր յօդուածագիրը բարձր կը գնահատէ Պուտագեանի այս թերթը, որուն էջերէն հայ ընթերցողը կը ծանօթանար Պրագիլի գրականութեան, իսկ պրագիլցին՝ հայ գրականութեան ու հայոց պատմութեան⁶³: Արդե՞օք պիտի ենթադրել որ ան ունեցած է նաեւ հայերէն էջեր կամ հայերէն բաժին, թէ՞ լոյս տեսած է միայն փորթուկալերէն: Տրուած տեղեկութիւններէն կը հասկցուի որ թերթէն մինչ այդ լոյս տեսած էր երկրորդ տարուան 1-4 միացեալ համարը: Յօդուածին ընթերցումէն կը ստացուի այն տպաւորութիւնը, որ թերթին խմբագիրը եղած է հնչակեան մը:

«SEVAN»: Մանչեսթըր (Անգլիա): Անգլերէնով բազմագրուած ամսաթերթ, լոյս տեսած 1953ին: Կը յիշուի որ Sevanը խմբագրած են «խումբ մը անգլիախօս հայ երիտասարդներ» իրենց հոգեւոր հովիւին՝ Աշոտ Քհնյ: Տէր Յարութիւնեանի հետ: Պօղոս Ճենազեան Sevanի մէջ քանի մը «հմտալից յօդուածներ» ամփոփած է Մանչեսթրի հայ գաղութի պատմութեան մասին⁶⁴:

«WOZU UNSERE MISSION»: Որպէս խմբագիր կը յիշուի Արմենակ Ս. Պարոնիկեան⁶⁵: Այլ մանրամասնութիւններ կը պակսին:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹Տե՛ս՝ Միհրան Մինասեան, «Հայ Պարբերական Մամուլի Նորայայտ Անուններ», Հաշկազեան Հայագիտական Հանգէս, Թ. հատոր, 1981, էջ 295-304:

²Ամալիա Կիրակոսեան, Հայ Պարբերական Մամուլի Մատենագիտութիւն (1794-1967), Երեւան, 1970:

³Յօդուածին մէջ տրուած են ծանօթութիւններ 35 թերթերու մասին, բայց անոնցմէ մէկը՝ Արմաշի Մասիսը թիւրիմացութեամբ տեղ գտած էր հոն: Ծանօթ է որ այդ թերթը կը խմբագրուէր Արմաշ ու կը տպուէր Պոլիս, եւ մենք թիւրիմացաբար զայն համարած էինք նորայայտ թերթ՝ զայն Արմաշ տպուած թերթերու ցուցակին մէջ չգտնելու պատճառով: Այս առիթով կը սրբագրենք մեր սխալը:

⁴Մ. Ա. Բարսեղեան, Հայ Պարբերական Մամուլ. Մատենագիտական Համահաւաք Ցուցակ (1794-1980), Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչութիւն, 1986:

- ⁵ Յասմիկ Ա. Ստեփանեան, Հայաստան Թուրքերէն Գրքերի Մատենագիտութիւն 1727-1968, Երեւան, 1985:
- ⁶ Յասմիկ Ա. Ստեփանեան, Հայաստան Թուրքերէն Պարբերական Մամուլ (Մատենագիտութիւն), Երեւան, 1987:
- ⁷ Կազմուած է պարսկերէն «սալ»-տարի եւ «նամէ»-գիրք, թուղթ բառերէն, այսինքն՝ բառացիօրէն կը նշանակէ «տարեգիրք»:
- ⁸ Կազմուած է պարսկերէն «նէվ»-նոր եւ «սալ»-տարի բառերէն, այսինքն՝ բառացիօրէն կը նշանակէ «նոր տարի» եւ գործածուած է «տարեգիրք» իմաստով:
- ⁹ Կազմուած է պարսկերէն «ուզ»-օր եւ «նամէ»-գիրք, թուղթ բառերէն, այսինքն՝ բառացիօրէն կը նշանակէ «օրագիր»:
- ¹⁰ Կազմուած է արաբերէն «մէվսիմ»-եղանակ, ժամանակ եւ պարսկերէն «նամէ»-գիրք, թուղթ բառերէն եւ գործածուած «տարեցոյց» իմաստով:
- ¹¹ Սայնամէներու ընդհանուր մատենագիտութիւնը տե՛ս՝ Hasan Duman (comp.), *Osmanli Yilliklari (Salmeler ve Nevsailler)* [Օսմանեան Տարեգիրքեր (Սայնամէներ եւ Նէվսալներ)], Istanbul, 1982, ուր յիշուած է նաեւ թէ անոնցմէ իւրաքանչիւր Հատորը Պոլսոյ ո՛ր հանրային գրադարանին մէջ կարելի է գտնել:
- ¹² Բացառութիւն կը կազմէ միայն *Երգ Ռ. Ներկը*, որ անունով միայն ծանօթ է Հայ մամուլի մատենագիտութեան. տե՛ս՝ Ժիրայր Դանիէլեան, «Հայ Պարբերական Մամուլի Հարցեր», Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, հ. Զ., 1977-78, էջ 319:
- ¹³ Բարլոյեան, էջ 18:
- ¹⁴ Բարլոյեանի օգտագործած աղբիւրներու ցուցակին մէջ յիշատակուած է հանդէսի նոյն՝ Թ. Հատորին մէջ լոյս տեսած Ժիրայր Դանիէլեանի «Սփիւռքահայ Նոր Պարբերական Մամուլը 1967-1980 թթ.-ուն (Մատենագիտական Փորձ)» ուսումնասիրութիւնը, բայց չէ յիշուած մեր յօդուածը: Բարլոյեան հաւանաբար ձեռքի տակ ունեցած է Դանիէլեանի յօդուածին առանձնատիպը միայն:
- ¹⁵ Հ. Օգոստինոս Վ. Սեբուլեան, Հանդէս Ամսօրեայի Թողուածներու 100 Տարուան Մատենագիտական Ցուցակ 1887-1986, Վիեննա, 1991, էջ 136:
- ¹⁶ «Ալլեւայլը - Ծաղկէփունը - 1906ին Լոյս Տեսած Հայ Թերթերը», Հանդէս Ամսօրեայ, ԻԱ. տարի, թիւ 4, Ապրիլ 1907, էջ 128:
- ¹⁷ «Ալլեւայլը - Ծաղկէփունը - Քանի Մը Գլխովիք Եւս 1906ին Լոյս Տեսած Հայ Թերթերուն Վրայ», Հանդէս Ամսօրեայ, ԻԱ. տարի, թիւ 5-6, Մայիս-Յունիս 1907, էջ 191-192: Ըստ Սեբուլեանի, յօդուածագիրը կրկին Համբարեանն է. տե՛ս՝ Սեբուլեան, էջ 136:
- ¹⁸ Բարլոյեան, էջ 62, 65:
- ¹⁹ Մասիս, թիւ 7, 1852, մէջբերուած՝ Վ. Գ. Ղուկասեան, Պոլսահայ Մամուլի Եւ Հրապարակախօսութեան Սկզբնաւորումը, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1975, էջ 290:
- ²⁰ Ներսէս Գասապեան, «Գրախօսութիւն. Հայ Պարբերական Մամուլի Բիրյոտգրաֆիա, 3 հատորով, կազմեց Յովհաննէս Պետրոսեան, Հայկական ՍՍԻ Պետգրապալատ, Երեւան, հատ. I, 1954, հատ. II, 1956, հատ. III, 1957», Պատմա-Բանասիրական Հանդէս, թիւ 3-4 (14-15), 1961, էջ 328:
- ²¹ Հ. Մկրտիչ Վրդ. Պոտուրեան, Հայ Հանրագիտակ, գիրք Ա., թիւ 1, Պուքրէշ, 1938, էջ 90:
- ²² Հրաչեայ Աճառեան, Կեանքիս Յուշերից, Երեւան, «Միտք», 1967, էջ 137:
- ²³ Նոյն, էջ 108:
- ²⁴ Վռամ Սամուէլեան, «Որբաշխարհ», տե՛ս՝ Ազգակ 25 ամեակ (1927-1952), բացառիկ թիւ, էջ 91:

- ²⁵ Հ. Եփրեմ վ. Պողոսեան, Պատմութիւն Հայ Մշակութային Ընկերութիւններու, Հատոր Գ., Ազգային Մատենադարան ՄԹ, Վիեննա, Միխիթարեան Տպարան, 1969, էջ 65:
- ²⁶ Պողոսեան մերթ կու տայ 1873 եւ մերթ՝ 1874 թուականները իբրեւ հրատարակութեան տարի. տե՛ս՝ նոյն, էջ 65-66:
- ²⁷ Նոյն, էջ 111:
- ²⁸ Նոր Այգ (Մարզուան), թիւ 10, 1910, էջ 254, մէջբերուած՝ Պողոսեան, հ. Գ., էջ 112:
- ²⁹ Տե՛ս նաեւ՝ էյի Նազարեան, Պատմագիրք Նազարեան Գերդաստանի (1475-1988), Պէյրութ, 1988, էջ 220:
- ³⁰ Մանուկ Գ. Ժիզմէճեան, Խորհրդի Եւ Իր Զաւակները, Յրէշնոյ, 1955, էջ 593:
- ³¹ Արտաշէս Վրոյր, Անխում, Երեւան, Հայպետհրատ, 1964, էջ 55-56:
- ³² Նոյն, էջ 80-81:
- ³³ Նոյն, էջ 57, 80:
- ³⁴ Ասատուր Բ. Մակարեան, «Ամփոփ Համայնապատկեր Բիւթանիոյ Հայութեան Մեծ Ողբերգութեան», տե՛ս՝ Ծուշամատեան Մեծ Եղեռնի 1915-1965, Պէյրութ, Հրատարակութիւն «Զարթօնք» օրաթերթի, 1965, էջ 303:
- ³⁵ Դէպի Երկիր (Հալէպ), պրակ Դ.-Ե., 1946, էջ 200-202:
- ³⁶ Նոյն, էջ 205:
- ³⁷ Արեւիկ, թիւ 7057, 1909, մէջբերուած՝ Հ. Եփրեմ վ. Պողոսեան, «Մշակութային կեանքը Կարնոյ Մէջ», տե՛ս՝ Ղազար Զարուգ, Ծուշամատեան Բարձր Հայքի. Կարի նապատում, Պէյրութ, 1957, էջ 314:
- ³⁸ Գարեգին Լեւոնեան, Հայոց Պարբերական Մամուլը. Լիակատար Ծուցակ Հայ Լրագրութեան Սկզբից Մինչեւ Մեր Օրերը (1794-1934), Երեւան, 1934, էջ 214:
- ³⁹ Նոյն, էջ 151, թիւ 1397:
- ⁴⁰ Կիրակոսեան, էջ 298, թիւ 1968:
- ⁴¹ Թէոդիկ, Ամէնուն Տարեցոյցը, 20րդ տարի, Վենետիկ, 1926, էջ 655:
- ⁴² Ռոպերտ Ժեյեճեան, Ինքնակենսագրութիւն, Ծուշեր Եւ Գործունէութիւն, Հալէպ, 1999, էջ 110:
- ⁴³ Տե՛ս նաեւ՝ Նազարեան, էջ 220, ուր հրատարակութեան թուական կը յիշուի 1933ը:
- ⁴⁴ Սուրբական Մամուլ, Բ. տարի, թիւ 200, 10 Թունուար 1924, էջ 3:
- ⁴⁵ Հ. Եփրեմ վրդ. Պողոսեան, «Պարտիզակի Ընկերութիւնները», տե՛ս՝ Կարո Գէորգեան, Ամէնուն Տարեցոյցը, Դ. տարի, Պէյրութ, 1957, էջ 214:
- ⁴⁶ Ալլեւայք - Ծաղկէփունջ - Քանի Մը Գիտելիք Եւ 1906ին Լոյս Տեսած Հայ Թերթերուն Վրայ», էջ 192:
- ⁴⁷ Արսէն Միքայէլեան, «Ղարաբաղի Վերջին Դէպքերը», Հայրենիք, Ա. տարի, թիւ 11, Սեպտեմբեր 1923, էջ 117-118. նոյն, թիւ 12, Հոկտեմբեր 1923, էջ 120:
- ⁴⁸ Արտաշէս Հ. Գարտաշեան, Նիւթեր Եղիպտոսի Հայոց Պատմութեան Համար, Բ. հատոր, Վենետիկ, 1986, էջ 167:
- ⁴⁹ Ժողովուրդի Ձայնը (Պոլիս), թիւ 1174, 1922, մէջբերուած՝ Պողոսեան, Պատմութիւն Հայ Մշակութային Ընկերութիւններու, Հատոր Ա., Ազգային Մատենադարան ԾԶԵ, Վիեննա, Միխիթարեան Տպարան, 1957, էջ 296:
- ⁵⁰ Բազմալէզ, ՀԹ. հատոր, թիւ 3, Մարտ 1921, առաջին շաբաթիկին ներսի կողմը, «Շնորհակալութեամբ Ստացած Ենք» բաժին:
- ⁵¹ Լեւոնեան, էջ 20, թիւ 130:
- ⁵² Կիրակոսեան, էջ 394, թիւ 2638:
- ⁵³ Բարոյեան, էջ 38, թիւ 134:
- ⁵⁴ «Կարապետ Փանոսեան», տե՛ս՝ Թէոդիկ, Ամէնուն Տարեցոյցը, ԺԸ. տարի, Փարիզ, 1924, էջ 206:

- ⁵⁵ Գառնիկ Ստեփանեան, *Կենսագրական Բառարան*, Հատոր Ա., Երևան, «Հայաստան», 1973, էջ 103:
- ⁵⁶ Հալէպի Ազգային Առաջնորդարանի գիւնատան նիւթերը ցոյց կու տան որ Տէր Մարգարեան եղած է Հալէպ քաղաքի ծանօթ դէմքերէն եւ վարած է ազգային բազմաթիւ պաշտօններ: Աւելի ետք, ան եղած է Հալէպի անգլիական հիւպատոսարանի թարգման: Կազմած է հայերէն ձեռագիր ու տպագիր գիրքերով հարուստ, ճոխ գրադարան մը, որմէ յաճախ օգտուած եւ իրենց գործերուն մէջ վկայակոչած են Բարգէն Ա. Աթոռակից Կաթողիկոս Կիւլէսէրեան եւ Արտաւազդ Արք. Սիւրմէ-եան: Մահացած է Հալէպ, 2 Յունիս 1908ին:
- ⁵⁷ Թ. Ճ. Սիրունի, «Ազատամարտ»ի Սերունդը», *Հայրենիք*, Բ. տարի, թիւ 7, Մայիս 1924, էջ 82:
- ⁵⁸ Բարլոյեան, էջ 78, թիւ 551:
- ⁵⁹ Գրիգոր Պողոսեան, *Այնթապականք*, Հատոր Ա., Պէյրութ, Տպարան Ատլաս, 1974, էջ 51:
- ⁶⁰ Գարտաշեան, էջ 167:
- ⁶¹ Տե՛ս նաեւ՝ Նազարեան, էջ 220:
- ⁶² Բազմավէպ, ՀԹ. Հատոր, թիւ 2, Փետրուար 1921, երկրորդ շապիկին դուրսի կողմը, «Բազմավէպի Հետ Փոխանակուող Օտարալեզու Թերթեր» բաժին:
- ⁶³ Կաթ (Ման-Բաուլօ), Գ. տարի, թիւ 4, Ապրիլ 1935, էջ 9:
- ⁶⁴ Աշոտ Քհնյ. Տէր Գարութիւնեան, «Մանչեսթրի Հայ Գաղութը», «Զարթօնք» Բացառիկ Նուիրուած Թամկապար Ազատական Կուսակցութեան Քառասնամեակին Եւ «Զարթօնք» Օրաթերթի Քսանհինգամեակին, Պէյրութ, Տպարան Ատլաս, 1962 Սեպտեմբեր, էջ 244:
- ⁶⁵ Բազմավէպ, ՀԹ. Հատոր, թիւ 7, Յունիս 1920, վերջին շապիկին վրայ, «Շնորհակալութեամբ Ստացած Ենք. Ազգային Օտարալեզու Հանդէսներ» բաժին:

33 NEWLY DISCOVERED TITLES OF THE ARMENIAN PERIODICAL PRESS (Summary)

MIHRAN MINASIAN

In the first part of the article, the author discusses certain issues related to compiling a full bibliography of the Armenian periodical press. He suggests including certain Turkish language yearbooks printed in Armenian script in future lists of the Armenian periodical press because these publications are closer by their nature to periodicals than to books. He also makes some comments on the most recent bibliography of the Armenian periodical press, compiled by Manuel Babloyan and published in 1986. In the second part of the article, the author presents 28 Armenian language periodicals, as well as five other foreign language periodicals, published by Armenians, that were not included in Babloyan's bibliography. These periodicals were published from the 1840s until 1964 and in various locations like Constantinople, Aleppo, Tiflis, Baku, Shushi, Western Armenia, Cilicia and the Americas.